Kutatások a Habsburg Birodalom és utódállamainak történetéből

Szerkesztette
Tamás Ágnes

KRONOSZ KIADÓ

Kutatások a Habsburg Birodalom
és utódállamainak történetéből

Kutatások a Habsburg Birodalom és utódállamainak történetéből

Tanulmányok
Deák Ágnes
tiszteletére

Kronosz Kiadó
Pécs, 2025

A kötet a Szegedi Tudományegyetem
és az SZTE Jelenkortörténeti Tanszék
támogatásával készült

Szerkesztette
Tamás Ágnes

Szöveggondozás
Horváthné Szélpál Mária

ISBN 978 615 6604 75 0

© Szerzők, 2025
© Szerkesztő, 2025
© Kronosz Könyvkiadó Kft., 2025

Tartalom

Tabula gratulatoria 9

Előszó (Tamás Ágnes) 11

Diplomaták munkában

Tóth Hajnalka: Diplomácia és karitatív szolgálat. Wolfgang Öttingen-Wallerstein gróf rabkiváltó tevékenysége Konstantinápolyban (1700) 15
Olga Khavanova: A Black Wolf for the Emperor: from the History of the Russian-Austrian Diplomatic Relations in the Middle of the Eighteenth Century 34

Reformkori pillanatképek

Manhercz Orsolya: „[E]zredesi diszmagyar öltönyben, […] kerekded sima képpel, ifjusága kora tavaszában…" Felkészülés a trónra. Ferenc József gyermek- és ifjúkora (1830–1848) 51
Velkey Ferenc: *Felhők* és *Észrevétel*ek. A *Hitel* két anonim kortárs taglalója 73
Erdődy Gábor: „A porosz birodalomban mindenfelé alkotmányos nézetek jelentkeznek". A kossuthi *Pesti Hirlap* a poroszországi változásokról, 1842 98
Dobszay Tamás: Elismerő értékelések a nem magyar nemzeti mozgalmakról a magyar nacionalizmus hőskorában 116
Pajkossy Gábor: Egy kutatás eredményei és viszontagságai. Kölcsey iratai Wesselényi Miklós védelmében 135
Szász Géza: Női jelenlét a reformkori Magyarországról szóló francia útleírásokban 147

1848–1849 és a megtorlás történetéből

Hermann Róbert: Alámerülve. Dessewffy Emil gróf a forradalomban 159
Mark Cornwall: The Hunt for Traitors during the Hungarian War of Independence 175
Zakar Péter: Katolikus papok a nagyváradi cs. kir. hadbíróság előtt 193

Szabadságharc után: az útkeresés és a kiegyezés időszaka

Csorba László: Két Deák-adoma 1861-ből. Eötvös Károly mitomotorikus emlékezéséről 211
Luboš Velek: „Die Regierung geht den rechtlichen Weg". Die Verfolgung von Mitgliedern des österreichischen Reichstags zu Beginn des Neoabsolutismus. Der Fall des Jan M. Sidon 226
Lothar Höbelt: Österreich und der Ausgleich von 1867: Besser als sein Ruf... 248
Miru György: Az 1867-es kiegyezés képviselőházi vitája 266
Cieger András: Klapka György hazatérése 1867-ben – francia felesége elbeszélésében 283
Szilágyi Márton: A 19. századi sajtótörténet lehetőségei és távlatai. Tóth Kálmán összegyűjtött levelei apropóján 305

Dualizmus kori mozaikok

Pál Judit: Egy „bántó anakronizmus", az örökös főispánság utolsó évei és megszűnése Magyarországon 325
Pap József: Mi viszi előre az embert? Érdem, rátermettség, protekció vagy családi összeköttetés? Zemplén vármegye képviselői és hivatalnokai a dualizmus időszakában 346
Ress Imre: Khuen-Héderváry Károly horvát báni kinevezésének összmonarchiai háttere 370
Tamás Ágnes: „...a kép a Felséges úr iránt érzett loyalitás ápolására is alkalmas". Ferenc József portréinak funkciói 387

Magyarország és külkapcsolatai a 20. században

Vukman Péter: Baja környéki délszlávok az állambiztonság célkeresztjében (1948–1953) 411
Bencsik Péter: A vasfüggöny története és a határ menti erőszak (1956–1957) 428
Tóth Ágnes: Törekvések – körülmények – játszmák. A Berlini Magyar Kultúra Házának megnyitása (1967–1973) 447
Bögre Zsuzsanna: Reziliens magatartás a bizonytalanság korában – szerzetesnők élettörténetében (1955–1990) 463
Völgyesi Orsolya: Egy esküvő és egy temetés. A Bokor katolikus bázisközösség konfliktusai az egyházzal és az állammal az 1980-as években 483

A Monarchia utódállamainak történetéből

Bárdi Nándor: Kisebbségi magyar társadalmak és intézményességük a két világháború között 505
Kövér György: Utódállami történészkonferenciák Budapesten (1958, 1964) 526

Elmélet és filozófia

Vajda Zoltán: Alkotmány, nép, képviselet. Anti-Föderalisták a természetes arisztokráciáról 547
Dénes Iván Zoltán: A jogfilozófiától a politikáig 563
Gángó Gábor: A magyar történeti nagyelbeszélés folytonossága 1849 után és az Aranybulla 579
Gyáni Gábor: A csoportidentitás kitüntetett válfaja, a nemzeti öntudat 593
Tomka Béla: Az összehasonlítás egységeiről 612
Takáts József: Villemont gróf politikai filozófiája 632

Névmutató 645

Gángó Gábor

A magyar történeti nagyelbeszélés folytonossága 1849 után és az Aranybulla*

Bevezetés: a szaktudósi és az értelmiségi megszólalásról a 19. században

Ideáltipikusan tekintve a polgári társadalom egy rétegének, az értelmiségnek a joga és feladata volt a megszólalás a közösség ügyeiben a modern nyilvánosságnak a francia forradalom után kiépülő terében.[1] A gyakorlatban azonban számos jelölt ajánlkozott a feladat ellátására a 19. századi Európa egyes nemzeti közösségeiben. A magyar politikai fejlődés úgy hozta magával, hogy a nemesi-arisztokrata politikai elit maga teremtette meg ezt a nyilvánosságot, és töltötte be a kritikai értelmiség szerepét is funkcióhalmozással, társadalmi állásának és politikai privilégiumainak megtartása mellett. A jelen tanulmány a magyar történeti nagyelbeszélés 1848–1849. évi megszakadására adott válaszokat veszi vizsgálat alá, különös figyelmet szentelve a 19. századi történettudomány számára oly fontos referencia, az 1222. évi Aranybulla átértelmezésé-

* A tanulmány az „Eötvös József levelezése 2." című, OTKA K 131 564 számú kutatási pályázat keretében készült. Vezető kutató: Cieger András, tagjai: Deák Ágnes, Gángó Gábor, Hermann Róbert, Völgyesi Orsolya. A jelen tanulmány az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya által szervezett, *Aranybulla 800* című konferencián az MTA székházában, Budapesten 2022. november 10-én elhangzott „A 19. századi polgári átalakulás védelmezője, az Aranybulla" című előadás átdolgozott változata.

1 Charle: *Vordenker,* i. m.; Eyerman: *Between Culture and Politics,* i. m.; Moebius: *Intellektuellensoziologie,* i. m.; Ory–Sirinelli: *Les intellectuels en France,* i. m.; Parsons: *The Intellectual,* i. m.; Oevermann: *Der Intellektuelle,* i. m.

nek az 1849 és 1867 közötti időszakban.[2] Az átértelmezés rekonstrukciójához elengedhetetlennek bizonyul a különbségtétel az Aranybullához való szaktörténészi és a politikusi-értelmiségi közelítések között. Az írástudók munkamegosztásának értelmében a szakemberek – történészek és jogtudósok – a politikai gondolkodást támogató jelleggel, az Aranybulla (keletkezésének történeti kontextusában vizsgált) tartalmával foglalkoztak, míg a politikus-értelmiségiek annak lényegével. Más szavakkal: az előbbiek azt mondták meg, mi van az Aranybullában, míg az utóbbiak azt, hogy mi az Aranybulla. A tanulmány gondolatmenete azon a belátáson alapszik, hogy Szalay László *Magyarország története* című, 1852 és 1859 között megjelent munkájában az Aranybullára vonatkozó fejtegetések nem a szaktörténész, hanem a politikai közössége nagy kérdéseiben állást foglaló értelmiségi regiszterén szólalnak meg.

A jelen tanulmány egy szellemtörténeti adalékkal kíván hozzájárulni az 1849 utáni idők jobb feltérképezéséhez. Kiegészíti a neoabszolutizmus kor és a provizórium nemzetiségi, politika-, sajtó- vagy közigazgatás-történetének sokrétű modern feldolgozásait az értelmiség útkeresésével, azon belül egy vonatkozásával: a nemzeti történeti nagyelbeszélés folytonosságának megőrzésével.[3] A reformkorban az Aranybulla az „ősi alkotmány" részeként eleme volt a megreformálásra szoruló jogi korpusznak, főleg az uralkodóhoz való viszony és az ősiségi törvény vonatkozásában. Ebben az értelemben tárgyalták a szakírók, Czech János és Szlemenics Pál éppúgy, mint a rendi országgyűlések követei, mindenekelőtt Kölcsey Ferenc és Deák Ferenc.[4] A reformkorra az Aranybulla kettős olvasata volt jellemző: amíg a magánjogi részt bírálat alá vették, addig a közjogi részhez ragaszkodtak. A közjogi olvasat alapján az alkotmány és annak egyik legfontosabb része vagy megnyilvánulása, az Aranybulla nem volt egyéb, mint a viszony meghatározója a fejedelem és a nemzet között; ennek értelmében az alkotmány és részeként az Aranybulla fenntartja a (nemesi)

2 Az Aranybulla 19–20. századi fogadtatástörténetéhez újabb szakirodalomból lásd például: Horváth: *Az 1222. évi Aranybulla,* i. m.; Thoroczkay: *Az Aranybulla,* i. m.; Cieger: *Fejezetek*, i. m.

3 A korszakra nézve lásd mindenekelőtt újabban Deák Ágnes műveit, például: Deák: *From Habsburg Neo-Absolutism,* i. m.; Deák: *„Nemzeti egyenjogúsítás"*, i. m.; Deák: *Suttogások és hallgatások*, i. m.; Deák: *„Zsandáros és policzájos idők"*, i. m.

4 Czech: *Tudományok'*, 228.; Czech: *A' magyar királyok'*, 227–229.; Szlemenics: *Törvényeink' története országunk' keletkeztétől,* 149–152.; Szlemenics: *Törvényeink' története a' vegyes házakbeli;* az 1351. évi szabadságlevélről: 199–206.; Kölcsey: *Követválasztás előtt; A vallásról vallásra való szabad általmenetel tárgyában; A kir. fiskus öröködése tárgyában.* In: Uő: Összes művei. II., 64., 96., 127–129., 131–132.; Deák: *Országgyűlési beszéd a hitbizományokról,* Pozsony, 1834. július 12. In: Uő: Válogatott politikai írások és beszédek I., 86.

szabadságot. A reformkorban nem jelentkezett hangsúlyosan a tézis, hogy az Aranybulla a nemzeti közösség egészéről mondana ki valami alapvetőt. Nem így a kiegyezés után, amikor az Aranybulla irodalma a létrejött közjogi keret alkotmánytörténeti igazolását szolgálta ki. Idetartoznak például Knauz Nándor[5] vagy Ferdinandy Gejza[6] művei és mindenekelőtt a *Millenniumi Magyar Törvénytár* kiadása, jegyzetei és kísérő szövegei. Az 1849 és 1867 közötti periódusban a kiegyezést előkészítő vitákkal összefonódva alakult az Aranybulla értelmezéstörténete. Ezekben az években elsősorban nem a tudósoknál, hanem a politikai értelmiségnél volt a szó. Toldy Ferenc, Deák Ferenc, valamint a Szalay László értelmezéséhez visszanyúló báró Eötvös József egymással vitázó Aranybulla-felfogásainak eredőjeként, amely vitához még a közjogi ellenfél, az *Ungarisch-Österreichisches Staatsrecht* szerzője, Wenzel Lustkandl is hozzátette a maga részét, alakult ki az értelmezés, amely 1867 után működőképessé vált az emlékezetpolitikában.

Szalay László: *Magyarország története* (1852)

Szalay László *Magyarország története* című munkája, amelynek kötetei 1852 és 1859 között jelentek meg Lipcsében, illetve Budapesten, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc leverésével előállott helyzet legfontosabb visszatekintő értékelései közé tartozik Eötvös József, Kemény Zsigmond és Madách Imre műve mellett.[7]

Az Aranybullát az 1849 utáni értékelő és útkereső diszkusszióba először Szalay László e monumentális történeti parabolája vonta be. Szalay kérdésfeltevése alapvetően nem szaktörténészi, hanem értelmiségi kérdés volt. Emlékbeszédében Eötvös József idézett Szalaynak egy hozzá intézett leveléből, hogy ezt bizonyítsa: „Tanulmányozni fogom nemzetünk történetét, hogy lássam: lehet-e még reménylenünk? A nemzetnek tulajdonai egy esemény által nem változhatnak meg s ezért egész multja az, miben jövőjének kulcsát találhatjuk. Tudni akarom, mi vár reánk? – hogy meggyőződve nemzetünk hivattatásáról, új erővel fogjunk munkához, s elkövetett hibáinkat jóvá tegyük, vagy azon meggyőződéssel haljunk meg, hogy a magyarnak úgy sincs mit keresnie a világon."[8]

5 Knauz: *Az Aranybulla,* i. m.; Knauz: *II. Endre,* i. m. Vö. Cieger: *Fejezetek,* 253.

6 Ferdinandy: *Az Arany Bulla,* i. m.

7 Várkonyi: *A pozitivista történetszemlélet,* II. 457–475.; Nyíri: *Forradalom után,* i. m.

8 Eötvös: *Emlékbeszéd,* 38. Vö. Várkonyi: *A pozitivista történetszemlélet,* II. 463.

Szalay értelmezésében az Aranybulla nem egyéb, mint a törvény, amely népet és királyt kiengesztel egymással, jólétet és szabadságot biztosít a nemzetnek, valamint véd az önkény és elnyomás ellen.[9] Az 1215. évi angol Magna Charta hatására (és következésképpen az angol és a magyar alkotmány hasonlóságára) tett utalás, amelyet Szalay maga is egy „mint hiszem" megjegyzéssel tényállításból véleménnyé enyhített, ismeretesen nem állta ki a történeti kritika próbáját.[10] Az „angolos irány"-ra való hivatkozás talán nem is a középkori, hanem az újkori párhuzamokra nézve volt releváns. Az 1848-as forradalom értelmezését vagy átértelmezését szolgálta, amennyiben azt nem az 1789-es Nagy Francia Forradalommal, hanem az 1688-as angol Dicsőséges Forradalommal rokonította, s ily módon nem új kezdetnek és alapozásnak, hanem a régi szabadságok restaurációjának állította be azt. Valóban, Szalaynak a Bocskai-, a Wesselényi- és a Thököly-felkelés tárgyalásának kapcsán az Aranybullára tett hivatkozásaiból az a kép áll össze, hogy a magyar történelem szabadságküzdelmei a jogellenesen – az Aranybulla ellenére – elvett szabadság visszaszerzésére irányultak.[11]

Szalay korszakhatárrá emelte az Aranybullát Magyarország történetében. E döntése forrásfüggetlen, ha úgy tetszik, önkényes volt. Nem politikai, jogi vagy az államiságot érintő korszakhatárrá tette Szalay az Aranybullát, hanem a magyar történelem értelmét illetően: „Az arany bulla a' magyar történetek' mezején egyike azon deus terminusoknak [azaz: határköveknek], mellyek előre 's hátra mutatván, megállapodásra intenek bennünket."[12]

Szalay szerint tehát több ilyen határkő van a magyar történelemben, de művében másokat nem említett. Hallgatásából arra következtethetünk: az 1848. áprilisi törvényeket tartotta a másik ilyen határkőnek. Szalay nem tör-

9 „Endre' kormányrendszere végre is, meglábolhatlan örvénybe dönti a' nemzetet. Szándékukkal, Endrét fegyveres kézzel lemondásra kényszeriteni, a' pápa' intéseire és tanácsára, 's a' clerus' nehány tagjainak, névszerint János esztergomi érseknek kérelmére hagytak fel, kik a' leghevesbekkel is éreztették, úgy látszik, hogy ollyas szerződés, minő nehány évvel azelőtt – 1215. június' 5én – hasonló viszonyok kozott, a' runnymedei mezőn az angol népet 's az angol királyt kiengesztelte egymással, talán biztosabban partra segítendi a' nemzetet. 'S igy történt, hogy majdnem egy időben az angol magna chartaval, 's ennek példájára, mint hiszem, keletkezett nálunk az arany bulla, melly Istvan' intézkedéseinek feleleven ítésével, jólétet és szabadságot volt biztosítandó a' nemzetnek, 's mellyre századokon át, önkény és elnyomás ellenére hivatkoztak az utódok." Szalay: *Magyarország' története,* I. 293–294. A második kiadásból Szalay elhagyta a „'s ennek példájára, mint hiszem" szövegrészt. Szalay: *Magyarország története.* Második kiadás, I. 306.

10 Horváth: *Az 1222. évi Aranybulla,* 233–236.; Cieger: *Fejezetek,* 260–261.

11 Szalay: *Magyarország története,* IV. 449., V. 106., 270.

12 Szalay: *Magyarország története,* I. 300.

ténészi szövegmunkát végzett az Aranybullán, hanem annak szimbolikus jelentőségét emelte ki: „az arany bullanak értékét, valamint az angol magna chartáét, nem annyira egyes ágazataihoz kell mérnünk mint ahhoz, minek symbolumául szolgált".[13]

Az Aranybulla szimbólumként, azaz időtlen és értékteljes jelként különféle értelmezéseket enged meg, sőt különféle értelmezésekre hív fel: szövegének többrétegűsége, rétegeinek többértelműsége, akár homályossága vagy az idővel való elhomályosulása mit sem csorbítja szimbólumként való értékét és működőképességét. Ez az értelmezési munka már az 1867 előtti időszakban megkezdődött.

Toldy Ferenc: *A magyar birodalom alaptörvényei* (1861)

Toldy Ferenc, aki *A magyar birodalom alaptörvényei* című szöveggyűjteményében átvette Szalay Aranybulla-fordítását, nem értette meg a szimbólumjelleg jelentőségét.[14] Az irodalomtörténész Toldy nem tartozott a politikai elithez, azonban a nyelvközpontú kulturális nemzetépítés legtekintélyesebb akadémikus védelmezőjeként gyakran lépett túl szaktudományos kérdéseken, és foglalt állást a nemzeti közösség ügyeiben.[15] Így tett 1861-es egyetemi segédkönyvében is, amelynek előszavában kifejtette nézeteit az 1848. áprilisi törvényekről: „Szinte így a 1844. és 1848-ki törvénykönyvek némely cikkelyei is a valódi alaptörvények közé számítandók, részint az öszves nemzet életét átható, egyetemes és nagy alapelvek kimondásánál –, részint valóságos régi s elismert alaptörvények helyébe léptöknél fogva, vagy mert azokkal összefüggvén, a státuséletben fő-fő helyet foglalnak; ilyek pedig az általános birtok- (XXVIII.) és hivatal-képességről (XXIX.), a ministeri kormányról (XXX.), az országgyűlési szervezet vagyis népképviseletröl (XXXI.), tehát a politikai jogoknak nem

13 Szalay: *Magyarország története*, II. 12–13.

14 „A magyarúl már meglevőket nem találtam szükségesnek újra fordítani: így az Ős Szerződés *Szabó Károly* Anonymusából, az Aranybulla *Szalay László* magyar történelmi munkájából, a Tripartitum fejezete az *Akademia* fordításából, a II. Lipót függetlenségi törvénye *Récsi Emil* Közjogából, végre a II. Lipót Vallástörvénye *Irinyi József* munkájából (Az 1790-1. 26. Vallástörvény keletkezésének Történelme) vétettek." Toldy: *Előszó*, xv–xvi. Az első kiadás: Toldy: *Sylloge*, i. m. Az alaptörvény kifejezéshez Toldy előzménye: Beöthy: *Elemi*, 7–10. Vö. Stipta: *A történelmi alkotmány*, 309. Toldyról: Stipta: *A történelmi alkotmány*, 310.

15 Dávidházi: *Egy nemzeti tudomány születése*, i. m.

többé osztályokhoz kötöttségéről, a közös teherviselésről (XXXIV.), a jobbágyi tartozások eltörléséről (XXXV) stb. szóló törvények, melyek a *privilegiális* alaptörvények, hogy ne mondjam a Bulla, helyébe léptek."[16]

Toldy tehát, és ebben Pauler Tivadar is követte őt a *Jog- és államtudományok encyclopaediája* 1862-es, második kiadásában,[17] az alaptörvények közé sorolta az 1848. áprilisi törvényeket. Mi sem volt kézenfekvőbb ennek igazolásához, mint annak kimondása, hogy 1848 jogilag felülírta az ősi alkotmány alaptörvényeit, és ezzel bizonyos értelemben leváltotta az Aranybullát mint jogforrást.[18]

Wenzel Lustkandl: *Ungarisch-Österreichisches Staatsrecht* (1863)

Toldy Ferenc döntése, az Aranybulla és az 1848. áprilisi törvények összekapcsolása megjelent 1863-ban Wenzel Lustkandl *Das ungarisch-österreichische Staatsrecht* című munkájában, amely ismeretesen Deák Ferenc *Adalék a magyar közjoghoz, Észrevételek Lustkandl Wenczel munkájára* (Pest 1865) című válaszát provokálta ki, és ily módon a kiegyezéshez vezető jogi álláspont egyik fontos polemikus katalizátorává vált. Lustkandl szembesítette az 1848. áprilisi törvények állítólagos érvénytelenségét vagy legfeljebb az uralkodó idejére való korlátozottságát az Aranybulla kifejezetten több nemzedékre terjedő érvényességével: „De még ha Őfelsége Ferdinánd császár tiszta tudással és szilárd akarattal és a helyes formában írta volna is alá az 1848-iki végzéseket, akkor sem lennének az úgynevezett 1848-as törvények érvényesek, mert ő azokat csak a maga számára szentesítette, nem pedig az utódai számára is, miközben egyébként nem ugyan a közönséges törvények, de a nagy országos privilégiumok mindig egyszersmind az utókor számára is aláíratnak és kötelezőnek nyilvánítatnak; vessük össze az 1222. évi Aranybullával."[19]

Lustkandl az Aranybulla jogi érvényességét az 1848. áprilisi törvények diszkreditálása mellett annak érdekében akarta kihasználni, hogy a nemzet saját törvényével érveljen a királyi felségjogok, különös tekintettel a pénzügyi

16 Toldy: *Előszó*, xiv.

17 Vö. Stipta: *A történelmi alkotmány*, 310.

18 Mások, mint Török: *Magyarország sarkalatos törvényei* és Knauz: *Az aranybulla* Stipta István szerint az 1848-as fordulat jelentőségét kisebbítik. Stipta: *A történelmi alkotmány*, 315.

19 Lustkandl: *Das ungarisch-österreichische Staatsrecht*, 7. (Gángó Gábor fordítása.)

természetű királyi jövedelmek jogfolytonossága mellett.[20] Tárgyunk szempontjából Lustkandl azonban azt is megmutatta, hogy Toldy és Pauler megoldása „visszafelé" is működött, azaz a régebbi törvénynek az újabbal szembeállított jogérvényessége mellett is lehetett érvelni. Ez a szempont is hozzájárult ahhoz, hogy az 1867-ben választott út nem a régi és az új alkotmány egymás ellenében való kijátszása volt, hanem az alaptörvények szimbolikus értelemben vett együttes érvényessége.

Két válasz Wenzel Lustkandlnak: Deák Ferenc és báró Eötvös József

Lustkandl érvelése is világossá tette, hogy az 1848. áprilisi törvényekkel előállt közjogi helyzet értékeléséhez megkerülhetetlen a párhuzam kérdése azokkal a régebbi törvényekkel, amelyek az uralkodó és a nemzet viszonyát szabályozták, köztük az Aranybullával. Deák Ferenc 1848 előtt épp úgy, mint 1860-tól kezdődően, beszédeiben és cikkeiben kizárólag az ellenállási záradékot tárgyalta az Aranybullából.[21] Úgy hárította el 1848–1849-nek mint szántszándékkal előidézett rebelliónak az ódiumát a nemzetről 1866. február 22-i képviselőházi beszédében, hogy egyrészt elhatárolta magát a forradalom és szabadságharctól, „szomorú események"-nek nevezve az időszakot, másrészt a politikai változások kiváltó okát egy külső, előre nem látható körülményben (az 1848. februári párizsi forradalomban) jelölte meg. Mi több, azon belül is annak esetleges okát (ürügyét) említette („megtiltanak egy lakomát"), ami végképp véletlenszerűvé fokozta le az oksági láncolatot a februári forradalom és a magyar áprilisi törvények között.[22] Ezzel Deák egyrészt azt állította, hogy 1848 az uralkodó jótéteményeként hullott a magyarok ölébe, elismerve, hogy e tény implikálhatja

20 „II. András 1222. évi Aranybullájában a 29. cikkely számtalanszor biztosítja a regáliákat a király számára, és itt különösen a pénzügyi regáliákra helyeződik a súly. […] II. András emez Aranybullája, az I. Lipót alatt 1687-ben eltörölt ellentmondási és ellenállási jog kivételével mindig is fenn volt tartva, a király regáliák feletti korlátlan uralmának az elve mindig is érvényben volt és még mindig érvényben van." Lustkandl: *Das ungarisch-österreichische Staatsrecht,* 21–22. (Gángó Gábor fordítása.)

21 Deák: *Második felirati javaslat,* Pest, 1861. augusztus 8.; *Képviselőházi beszéd a felirati javaslat parlamenti vitájában,* Pest, 1866. február 22.; *Második válaszfelirati javaslat,* Pest, 1866. március 14. In: Uő: Válogatott politikai írások és beszédek, II. 98., 360–361., 378.

22 Deák: *Képviselőházi beszéd a felirati javaslat parlamenti vitájában,* 1866. február 22. In: Uő: Válogatott politikai írások és beszédek, II. 359.

a következtetést, amelynek értelmében ezt a jótéteményt egy másik uralkodó, a méltatlanná válásra hivatkozva, visszavonhatja. Ezt az érvet Deák látta, és azzal védekezett ellene, hogy a méltatlanná válás mint az uralkodói döntéseket megalapozó tényállás létjogosultságát kezdte ki. Nem a magyar nemzet jogeljátszása, majd az uralkodói jogvisszaadás mintázata érvényesült a magyar történelemben, hanem az uralkodói bizalomvesztés, majd bizalom-visszaszerzés és erre következően a nemzeti önkéntes jogkorlátozás (értsd: jogfeladás) logikája. E logika lehetővé tette, hogy az 1848-as jogalaptól való részleges visszalépés a magyar politikai közösség nagylelkű tetteként tűnjön fel az uralkodó visszaszerzett bizalmáért cserébe.

Az 1848-as törvényeknek a magyarok ölébe hullása és az 1847/1848-as rendi országgyűlés munkálataival köszönőviszonyban nem léte egy lehetséges és védhető álláspont volt, de csak a kérdés egyik felét válaszolta meg. Deák nem érintett egy másik problémát, jelesül azt, hogy az 1848-as törvények értelmezését nem lehetett elválasztani az azt megelőző évtizedek értelemadásának feladatától. A jogfolytonosságra való törekvés mellett meg kellett menteni azokat a vívmányokat is, amelyek végső mozgatója az 1861-ben újra a folytonosságában értékessé vált történeti alkotmány lebontása vagy legalábbis megreformálása volt. Erre a nehézségre kínált megoldást Szalay László metaforája az alaptörvények határkő jellegéről.

1849 után újra kellett indítani a nagy narratívát, mondani kellett valamit a magyar történet évszázadainak értelméről, és ahhoz képest 1848-ról, 1849-ről és az utána következő gyászos évtizedről. Ezt a hivatalos emlékezetmunkát a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt végezte el a politikához kötődő értelmiség a provizórium idején. 1860 után mindenki ott volt, aki életben maradt, hazatért az emigrációból, és kilépett a nyilvánosság elé a vidéki visszavonultságból.[23] Az 1848. évi átalakulás és a hozzá vezető évtizedek egyik első, a politikai folyamatokra valóban kiható értelmiségi értékelését a Bach-korszak után további szerephalmozással egy olyan személy végezte el, bizonyos értelemben kollektív autoritással, aki maga is egyik protagonistája volt az átalakulásnak: 1860 utáni akadémiai emlékbeszédeiben nemcsak gróf Széchenyi Istvánról és Szalay Lászlóról, hanem az ő nevükben is beszélő báró Eötvös József. A lehető leghatásosabb inszcenírozás mellett a Magyar Tudományos Akadémia székházának megnyitóján 1865. december 11-én elmondott Szalay-emlékbeszédében Eötvös József érthető okokból nem a saját reformkori politikai művét akarta értékelni, ezért is testálta rá a társadalmi-politikai modernizáció érdemeit, ahogy

23 Deák: *Jelszó: nemzeti műveltség*, i. m.

1860-as emlékbeszédében Széchenyire, úgy 1865-ben Szalayra.[24] Másrészt tanácsosnak is tűnt nem emlékezni arra, hogy 1848 előtt ő, Eötvös képviselte talán a legkövetkezetesebben azt az álláspontot, miszerint az ősi alkotmányt új, polgári alkotmányozással kell felváltani. 1845-ben megjelent *A falu jegyzője* című regényében szarkasztikus érveléssel törekedett arra, hogy aláássa az Aranybulla erkölcsi tekintélyét.[25] Húsz évvel később azonban az 1848. évi polgári átalakulás védelmében említette azt egy hasonlatban, abba a Szalayról szóló mondatba ékelve, amely megemeli elhunyt barátja szerepét az 1848-as átalakulás előkészítésében. „Kevesen voltak, kik a zajban, melylyel a nemzet új állását elfoglalta, a szerény tudósról megemlékeztek; az élczekkel s gyanusításokkal, melyekkel a doctrinarius előbb illettetett, elhangzott neve is, és a tömeg tapsai között az ő elveinek mások ülték diadalát; de azt, hogy az 1848-diki törvényeknek, melyekhez a nemzet, mint új aranybullájához ragaszkodik, ő [ti. Szalay] vetette meg alapjait; hogy a haza e nagy vívmányánál minden egyesek között neki köszön legtöbbet: ezen öntudatot tőle nem veheté el senki, és ő keserüség nélkül engedé át másoknak a babért, megelégedve az eredménynyel, mely, mint akkor hittük, a hazának egy szebb jövőt biztosít."[26]

Az elmondottak fényében tűnik fel Eötvös hasonlatának jelentősége. E hasonlattal az akadémiai alelnök nem kijátszotta egymás ellen az Aranybullát és az áprilisi törvényeket, hanem legitimálta egyiket a másikkal. Mindkettő érvényességét mondta ki, ami csak szimbolikusan érthető. Csak ezen az alapon működik a hasonlat, nem pedig a konkrét jogi tartalom vonatkozásában. A „ragaszkodik" igében a *deus terminus*ok felirata visszhangzik: *„concedo nulli"*, azaz 'senkinek nem engedek'.[27] Az 1848-as törvényeket az új Aranybullának nevezni annyi, mint elvenni 1848-tól az új kezdet minőségét vagy rangját; ehelyett beilleszteni az áprilisi törvényeket a visszaszerzett szabadságjogok sorá-

24 Eötvös akadémiai tevékenységéhez vö. Gángó: *Irodalmi nyelvvédelem*, i. m.

25 „Vannak, kik azt hirdetik, hogy nyolcszázados alkotmányunk még most is egész erejében fennáll. Ez nézetem szerint óriási csalódás. A magyar nemességnek fölkelési joga, melyet az aranybulla adott – a leülés s gyűlések tarthatása jogává változtatott át, s csaknem kivétel nélkül elmondhatjuk, hogy minden, mi e hazában egykor állt, az most leülepedett. E hon – hogy egészen új hasonlattal éljek – egy óriási karszékké változott, melyben a táblabírák ezrei ülnek; ki vonhatja kétségbe, hogy azon módon, melyen annyi egyes aranyeret szerez, végre e hon rejtett kincsei is napvilágra fognak jőni? Nálunk, úgy látszik, mindenki ezt várja, legalább nem tapasztaljuk, hogy a közjó előmozdítására üléseken kívül más eszközök használtatnának." Eötvös: *A falu jegyzője*, II. 270.

26 Eötvös: *Emlékbeszéd*, 350–36.

27 Vö. például ifj. Hans Holbein: Design for a Stained Glass Window with Terminus (public domain). Forrás: Müller–Kemperdick–Ainsworth et al.: *Hans Holbein the Younger*, i. m.

ba. A *deus terminus*ok jelzik a morális tartást – rájuk támaszkodva lehet igenlően felelni a Szalay által feltett kérdésre: „lehet-e még reménylenünk?" Szalay műve második könyvének elején vázolta fel a nemzet erkölcsi hanyatlástörténetét, amelyet a határkő, az Aranybulla kiadása tartóztatott fel. Szerződésnek tartotta, az Anonymus hagyományozta ősszerződés megújításának – erre utalt vissza Eötvös az emlékbeszédben, talán nem kellő világossággal különítve el a honfoglalás narratívájának fő eseményeit, mondván, „a szabadság, melyet az ősök a pusztaszeri szerződésben megállapítottak, a magyarnak elidegeníthetlen joga marad".[28] Szalay az Aranybullát az ősszerződéshez hasonlította, Eötvös az 1848-as törvényeket az Aranybullához. Eötvös emlékeztetett az ősszerződésre, és párhuzamba állította 1848-at az Aranybullával.

Deáknál a nemzet törvényhozó tette külső tárgyra, az uralkodóra vonatkozik, és egy szerződéses viszonyt fejez ki vagy tételez fel, Kölcsey Ferenc álláspontját visszhangozva az 1830-as évek elejéről. A másik esetben a nemzet tette önmagára vonatkozik, önmagát érti meg tettében, és ezáltal szimbólumot teremt. Deák a jogi hagyományba zárta az 1848-as törvények problematikáját, míg a határkő vagy szimbólumfelfogás a kollektív moralitás felé nyitott perspektívát. 1848 eltérő megközelítése a megnevezéseken keresztül is megnyilvánult: Deák kifejezése, az 1848. évi „szomorú események"[29] az évre tekintve pontszerű felfogást láttatnak; Eötvösnél 1848 átalakulás jellegének hangsúlyozása folyamatszerű értelmezés, amely az előzmények beleértésére hív fel. Az 1848-as törvényeknek olyan olvasatot kellett adni, amely – Deák megoldásával ellentétben – nemcsak a közjogi mintázatok ismétlődésében megnyilvánuló folytonosságot fejezi ki, hanem a folytonosságban beállt fordulópont-szerű változást is. Ez az értelmezés is valóra vált 1867-ben, és Deák értelmezése is, amennyiben az ellenállási záradékkal megrövidített Aranybulla bekerült a koronázási eskübe.

Konklúzió

Három párhuzamos értelmiségi koncepció létezett az Aranybulla értelmezésére a Provizórium időszakában. Mindegyik igaz volt a maga nézőpontjából, ám mégis kizárták egymást, főleg Toldy Ferencé Eötvös Józsefét. Az Aranybulla mibenlétének kérdésére adott válaszok 1849 után Szalay Lászlónál, Toldy Ferenc-

28 Eötvös: *Emlékbeszéd*, 39.

29 Deák: *Képviselőházi beszéd a felirati javaslat parlamenti vitájában*, 1866. február 22. In: Uő: Válogatott politikai írások és beszédek, II. 359.

nél, Deák Ferencnél és Eötvös Józsefnél egy alapvetőbb kérdésre irányultak: az 1848-as átalakulás lényegét kívánták megragadni, és ezáltal a magyar politikai közösség és a magyar történeti nagyelbeszélés folytonosságát megalapozni az 1849 és 1860 közötti törés után. Toldy és Eötvös értelmezése között nem érvek döntöttek: nem történészek vagy jogászok szolgáltattak szempontokat a mérlegeléshez, hanem egy általánosabb értelemben vett, nem tudományos, hanem nemzeti hasznosság érdekében döntöttek közöttük. Az is hozzájárult a döntéshez, hogy Eötvösnek nagyobb volt a jogosultsága értelmiségi megszólaláshoz, és ennek véleménye pozícionálásával kifejezést is adott. Egyetemi tankönyv és akadémiai közgyűlési beszéd nem voltak egy súlycsoportban.

Az Aranybulla szimbólumként való értelmezése volt az az értelmezés, amelyet a történetírás, a jogtörténet, a szimbolikus politika, az emlékezetpolitika defenzíven a támadásokkal szemben vagy proaktívan, a politika igényeinek megfelelően kibontott és értelmezett 1867 után. Ennek előfeltétele volt, hogy az 1848 előtti liberális nemzedék a saját egykori szerepét és törekvéseit átértelmezve lemondjon a maga akkori igénybejelentéséről, azaz a rendi alkotmány felváltásáról egy polgári alkotmánnyal, és megtalálja a módját, hogy 1848 vívmányai bele legyenek írva az immár nem ősinek, hanem történetinek nevezett és nem jogilag, hanem szimbolikusan érvényben levőnek tekintett alkotmány folytonosságába.

Ami 1848 előtt a rendi országgyűlés vitáiban, különösen az ősiségi törvényről folytatott diszkussziókban mint a reformra szoruló, de mindazonáltal érvényben levő ősi alkotmány része jelent meg, az 1867 után mint a jogilag hatályát vesztett, de szimbolikusan folytonos történeti alkotmány sarkpontja tért vissza. Ennek a fordulatnak az első teoretikusa Szalay László volt. Az 1860 és 1866 közötti időszak, különösen az 1865. évben Deák és Eötvös szövegei, az utóbbi Szalay *Magyarország történet*re támaszkodva, munkálták ki azt az értelmezést, amelynek alapján állva a magyar történettudomány elvégezte a szakmai feladatot, az Aranybulla anyagának formájával való összhangba hozását, egészen a *Millenniumi Magyar Törvénytár* apparátusának a szövetéig. E tekintetben 1867 után az egyetlen dolog, amire a politikának szüksége volt a történettudomány részéről, annak a védelmezése volt, hogy az Aranybulla létezett. Erre nyújtott alkalmat Knauz Nándor cáfolata Mircse Jánossal szemben 1869-ben az MTA-n.[30]

Tanulmányom azt mutatta meg, hogy az Aranybulla mint a magyar történeti alkotmány sarkalatos törvénye dualizmus kori értelmezésének eredete

30 Knauz: *II. Endre*, i. m. Vö. Cieger: *Fejezetek*, 253.

nem az Aranybullában magában, hanem 1848 átértelmezésében rejlik. Nem arról van szó, hogy egy szorosan értelmezett alkotmányos megoldásra annak életbe léptetése után a dualizmus korában utólagosan ráépült egy tágabban értelmezett alkotmánytörténeti emlékezetpolitika. Hanem úgy tűnik, hogy a jövő megfelelő alkotmányos berendezkedésének elgondolása, tárgyalása, vitatása együtt haladt az ehhez megfelelő alkotmánytörténeti nagyelbeszélés megtalálásával. E történeti hagyomány egyértelműen legfontosabb újraértelmezendő eleme volt II. András király 1222. évi Aranybullája.

Bibliográfia

Nyomtatott források

Beöthy Zsigmond: *Elemi magyar közjog*. Pest: Emich, 1846.

Czech János: *A' magyar királyok' fölavatási esküjök 's oklevelök' nyomai az Árpádok alatt*. In: A' Magyar Tudós Társaság' évkönyvei. Harmadik kötet. Buda: Magyar Királyi Egyetem, 1837. 199–238.

Czech János: *Tudományok' állapotja Magyarországban az Árpádok' idejében*. In: *A' Magyar Tudós Társaság' évkönyvei.* Második kötet. 1832–1834. Buda: Magyar Királyi Egyetem, 1835. 186–235.

Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek I–II.* Budapest: Osiris, 2001.

Eötvös József: *Emlékbeszéd Szalay László fölött*. In: A Magyar Tudom. Akadémia évkönyvei. Tizenegyedik kötet. 1864–1869. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1876. V. A M. Tudom. Akadémia 1865. decz. 11. tartott ünnepélyes Köz-Ülésének hiv. tárgyai. 20–42.

Eötvös József: *A falu jegyzője I–II.* Szöveggond. F. Knoll. Magda és Fenyő István, magyarázatok, utószó: Fenyő István. Budapest: Unikornis, 1995.

Ferdinandy Gejza: *Az Arany Bulla: közjogi tanulmány*. Budapest: MTA, 1899.

Kölcsey Ferenc: *Összes művei I–III.* Szerk., sajtó alá rendezte, jegyz. Szauder Józsefné és Szauder József. Budapest: Szépirodalmi, 1960.

Knauz Nándor: Az *aranybulla*. Magyar Történelmi Tár X. (1861) 203–219.

Knauz Nándor: *II. Endre szabadságlevelei*. Pest: Eggenberger, 1869.

Lustkandl, Wenzel: *Das ungarisch-österreichische Staatsrecht: Zur Lösung der Verfassungsfrage historisch-dogmatisch dargestellt*. Wien: Braumüller, 1863.

Pauler Tivadar: *Jog és államtudományok encyclopaediája*. Második javított és bővített kiadás. Pest: Emich, 1862.

Szalay László: *Magyarország' története.* I–IV. köt. Lipcse: Geibel Károly, 1852–54.

Szalay László: *Magyarország története.* V–VI. köt. Pest: Lauffer és Stolp, 1857–59.

Szalay László *Magyarország története.* Második kiadás. I–II. köt. Pest: Lauffer és Stolp, 1861–1862.

Szlemenics Pál: *Törvényeink' története a' vegyes házakbeli királyok alatt.* In: A' Magyar Tudós Társaság' évkönyvei. Hetedik kötet. 1842–1844. Buda: Magyar Királyi Egyetem, 1846. Második osztály. A' Magyar Tudós Társaság' értekezései. 1842–1844. 171–537.

Szlemenics Pál: *Törvényeink' története országunk' keletkeztétől az Árpádok' kihaltáig.* In: A' Magyar Tudós Társaság' évkönyvei. Hatodik kötet. Buda: Magyar Királyi Egyetem, 1845. Második osztály. A' Magyar Tudós Társaság' értekezései. 1840–1842. 65–227.

Toldy Ferenc: *Előszó.* In: Toldy Ferenc (kiad.): A magyar birodalom alaptörvényei. Az eredeti deák szöveg mellé vetett magyar fordítással, közjogtani segédkönyvűl kiadta – –. Pest: Emich, 1866. vii–xvi.

Toldy Ferenc: *Sylloge legum Hungariae fundamentalium. Adiecto textui Latino versione Hungarica, usui iuris publici Hung. studiosorum edidit – –.* Budae: Typis Reg. Univ. Hungaricae, 1861.

Török Janos: *Magyarország sarkalatos törvényei (Széchenyi István gr. hagyományaiból).* Pest: Eggenberger, 1864.

Szakirodalom

Charle, Christophe: *Vordenker der Moderne. Die Intellektuellen im 19. Jahrhundert.* Frankfurt am Main: Fischer, 1996.

Cieger András: *Fejezetek az Aranybulla modern kori emlékezettörténetéből.* In: Zsoldos Attila (szerk.): Aranybulla 800. Budapest: Országház, 2022. 277–302.

Dávidházi Péter: *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet.* Budapest: Akadémiai – Universitas, 2004.

Deák, Ágnes: *From Habsburg Neo-Absolutism to the Compromise 1849–1867.* Boulder, CO: Atlantic Research an Publications, Inc., 2008.

Deák Ágnes: *„Nemzeti egyenjogúsítás". Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon.* 1849–1860. Budapest: Osiris, 2000.

Deák Ágnes: *„Zsandáros és policzájos idők". Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867.* Budapest: Osiris, 2015.

Deák Ágnes: *Suttogások és hallgatások. Sajtó és sajtópolitika Magyarországon, 1861–1867.* Budapest: Osiris, 2018.

Deák Ágnes: *Jelszó: nemzeti műveltség és művelt nemzetiség – gróf Dessewffy Emil.* In: Szilágyi Adrienn (szerk.): A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai. Budapest: MTA–HUN-REN BTK, 2023. 33–42.

Eyerman, Ron: *Between Culture and Politics. Intellectuals in Modern Society.* Cambridge: Polity Press, 1994.

Gángó Gábor: *Irodalmi nyelvvédelem és modern tudományosság között: Báró Eötvös József.* In: Szilágyi Adrienn (szerk.): A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai. Budapest: MTA–HUN-REN BTK, 2023. 44–51.

Horváth Attila: *Az 1222. évi Aranybulla mint történeti alkotmányunk sarkalatos törvénye a „hosszú" 19. század közjogi irodalmában.* In: Zsoldos Attila (szerk.): Aranybulla 800. Budapest: Országház, 2022. 227–251.

Moebius, Stephan: *Intellektuellensoziologie. Skizze einer Methodologie.* Sozial. Geschichte Online (2010) Heft 2. 37–63.

Müller, Christian – Kemperdick, Stephan – Ainsworth, Maryan et al.: *Hans Holbein the Younger: The Basel Years, 1515–1532.* München: Prestel, 2006.

Nyíri Kristóf: *Forradalom után. Kemény, Eötvös, Madách.* In: Uő: A Monarchia szellemi életéről. Budapest: Gondolat, 1980. 35–65.

Oevermann, Ulrich: *Der Intellektuelle – Soziologische Strukturbestimmung des Komplementär von Öffentlichkeit.* In: Franzmann, Andreas – Liebermann, Sascha – Tykwer, Jörg (Hrsg.): Die Macht des Geistes. Soziologische Fallanalysen zum Strukturtyp des Intellektuellen. 2., korr. Aufl. Frankfurt am Main: Humanities Online, 2003. 13–75.

Ory, Pascal – Sirinelli, Jean-François: *Les intellectuels en France: de l'Affaire Dreyfus à nos jours.* Paris: Colin, 1987.

Parsons, Talcott: *The Intellectual. A Social Role Category.* In: Rieff, Philip (ed.): On Intellectuals. New York: Doubleday, 1969. 3–24.

Stipta István: *A történelmi alkotmány és a közigazgatási bíráskodás.* Forum. Acta Juridica et Politica, 8. évf. (2018) 1. sz. 305–330.

Thoroczkay Gábor: *Az Aranybulla 19–20. századi historiográfiája.* In: Zsoldos Attila (szerk.): Aranybulla 800. Budapest: Országház, 2022. 255–276.

Várkonyi Ágnes, R.: *A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban I–II.* Budapest: Akadémiai, 1973.

A Kronosz Kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

A Kronosz Kiadó a Szakkiadók Társulásának tagja,
könyveink elektronikusan elérhetők, olvashatók és kereshetők
az Arcanum Adatbázis Kiadó által létrehozott
www.szaktars.hu
adatbázisban

Kiadja a Kronosz Könyvkiadó Kft.
Felelős kiadó a Kronosz Kiadó ügyvezetője
Felelős szerkesztő: Erőss Zsolt

Nyomdai munkák: Innovariant Nyomda, Algyő

www.kronoszkiado.hu